

VREME U PSIHOANALIZI

Ako se čovek problemom vremena nije bavio ranije, on je začuđen što ga ljudi nisu uvek doživljavali onako kao što ga on danas doživljava. Mi smo navikli, nadmeno i visokoparno, da se pozivamo na nauku, kao da se ljudi, otkad postoje nisu pozivali na neke uzore koji su, kao što su u razno vreme zamišljali, stajali van njih, i predstavljali nešto što danas odgovara onome što nazivamo objektivnim. Kad čovek prevaziđe etapu razvoja mišljenja u kojoj su živele ranije generacije, onda sa lakoćom od vaja „iluzije” od „zbilje”, ali dok živi u svom vremenu, on od koncepata koji u njemu vladaju, ne vidi prst pred nosom. Mi smo u beskrajnoj evoluciji stalno sve bliže stvarnom, ali i istovremeno sagledavamo sve nove i sve finije probleme koji nas uvek na svome početku gone da činjenice koje interpretiramo, gledamo kroz lupu naših pogleda na svet, koji se kasnije iščaure kao iluzije...

Vreme se videlo različito, na Istoku i Zapadu, u Antici, hrišćanstvu i savremenom svetu. Najprimitivnije se shvatanje vremena fiksiralo, kao što to biva pri svakom dogmatizovanju, prema tvrđenju nekih naučnika, u muslimanskoj teologiji. Vreme napreduje voljom božijom — i greh je svako predviđanje — pošto bog njim upravlja svakog trenutka po svojoj želji. Prema tome, ono teče u cik-cak liniji, u zavisnosti od toga da li bog nešto hoće da pokrene, ubrza, zaustavi ili uspori. Ovaj doživljaj karakterističan je za preistoriju i rano detinjstvo, pre nego što zakonitost periodičnosti razbije projekciju svemoći božanskog bića. Vremenom za čoveka davne prošlosti upravljao je bog, a vremenom deteta ono što nazivamo Objektom (ljubavi, majka ili otac).

Ostaci svemoćnog božjeg dejstva na vreme sačuvali su se do današnjeg dana u verovanjima i predanjima, kako mitologije tako i narodnog predanja. Kad je Zevs bio kod lepe Alkmene, zaustavio je vreme, i sunce tri dana nije izlazilo. I kod nas postoji pesma da zora tri dana ne bi

svanula kad bi znala „kakvu curu ljubim ja”. U takvim figurama narodnih umotvorina često se kriju prevaziđena stara verovanja. U ovim primerima radi se još samo o ostacima najranijeg doživljaja vremena, kada je već periodičnost bila osvešćena. Kao u poznatim pitanjima kod dece: „Još koliko dana da spavam?”

Antičko vreme već je bilo periodično i obuhvatalo je ne samo ritmično smenjivanje dana i noći, nego i godišnjih doba, podeljenih na nedelje i mesece i godine. Teško je poverovati da je bilo vremena kada čovek još ni tako jednostavne pojmove nije imao. Klasično i indijsko vreme imali su još i tu specifičnost da su se vremenski periodi stalno kružno ponavljali. Ne samo da se godine sa svojim godišnjim dobima ponavljaju, nego se ponavljaju i događaji koji ih ispunjavaju. Određen niz godina u Indiji obrazovao je takozvane „juge”, a izvestan broj takvih juga obrazovao je „mahajuge” ili velike juge i po isticanju određenih perioda mahajuga svet je propadao i vreme je počinjalo iz početka, prolazeći kroz iste periode. Slično nešto postojalo je i u Antici u obliku zlatog, srebrnog, bakarnog i gvozdеноg doba.

Hrišćanstvo je ispravilo ta vremena. Pojavila se misao o početku vremena pri stvaranju sveta i njegovom kraju koji je padao u trenutak drugog dolaska Hristovog i Strašnog suda. Od beskrajno velikog kružnog vremena bez početka i kraja, judeo-hrišćanstvo stvorilo je model ravnog toka vremena, i to relativno kratkog razmaka, koji su teolozi, rekonstruišući podatke iz Starog zaveta, sveli na nekoliko hiljada godina od stvaranja sveta. Ne samo da je prošlo vreme bilo relativno kratko, nego se očekivao i njegov relativno brz kraj — koji su razni proroci skoro stalno najavljivali kao da neposredno predstoji.

Od filozofa izučavanju vremena naročito se posvetio Kant. U *Kritici čistog uma*, u Transcendentalnoj estetici konstatuje da je prostor apriorni oblik spoljašnjeg, a vreme unutrašnjeg čula, pa su prema tome oboje zasnovani u subjektu, transcendentalno su idealni, a ne u objektu. Stvar po sebi, nezavisna od nas nije rasprostrta. Ta sposobnost je *a priori* data, ali nije nativistička, znači ne prenosi se nasleđem, niti je vremenski uslovljena, tako da se ne pojavljuje prvo unutrašnje, pa onda spoljašnje opažanje, nego da su oni istovetni.

M. Eliade u svojim ispitivanjima istorije religije došao je do zaključka da treba razlikovati dva vremena: mitsko i istorijsko. Istorijsko vreme teče ravnomerno, a prema doživljaju (a kasnije i verovanju zajednica) prekidano je mitskim vremenom, koje se pojavljuje kao bezvremensko

ponavljanje „jakog trenutka“ za vreme obreda; u stvari, čak ne ni kao ponavljanje, nego kao izvođenje samog originalnog trenutka u kome se dešava nešto sudbonosno za sve. To mitsko vreme je ono za koje se govorilo „in illo tempore“ ili „vo vremena ono“. To je vreme stvaranja sveta. Rekreacija toga događaja, koji se odigrao pre nastanka istorijskog vremena, omogućava da se iskoristi moć koja u njemu leži i postigne nešto čemu se nadaju oni koji ga izvode. Sreća, zdravlje, bogatstvo, pobjeda. Mitsko vreme, po našem mišljenju, tokom razvoja istorije pretvaralo se postepeno u profane svetkovine iz kojih do današnjeg dana crpemo izvesnu sigurnost i optimizam za planove koje preduzimamo i zbog kojih organizujemo odgovarajuću proslavu, kao početak ili njihov završetak.

Ovo nas približava problemu vremena u psihoanalizi. I u psihičkom aparatu čoveka imamo naporedo vreme u sekundarnom procesu mišljenja, u svesnom Ja, i jedno bezvremeno stanje u primarnom procesu, odnosno u Ono. Vreme u svesnom misaonom procesu odslikava ubedenje koje postoji u datom razdoblju istorije o tom kako ono teče nezavisno od nas, pa bilo da se radi o božanskoj intervenciji ili zakonima prirode.

U psihoanalizi, međutim, kao i u savremenoj fizici, vreme i prostor su čvrsto vezani. I prostor je neodređen kod primitivnih naroda preistorije i dece, pa se tek postepeno razvija i dobija trodimenzionalne i relacione kvalitete kod odraslog savremenog čoveka.

Svaki psihoterapeut sreo se već toliko puta, u svojoj praksi, sa činjenicom da izvesni afekat može da preživi vrlo duge vremenske periode i značajne promene u životu, koje bi morale, logično, da ga učine bespredmetnim, pa to ipak ne čine. Naročito jak utisak na mene je učinila mlada žena, tridesetih godina, već duže u braku, majka dvoje dece, koja se gorko vajkala i plakala što je njena majka u detinjstvu više volela njenog starijeg brata nego nju. Uvreda i žalost, koje je osećala u svom primarnom procesu, posle više od petnaest godina, i pored toga što je bila majka dveju kćerki, nisu prošli. Manje-više uzdržavan u svakodnevnom životu, afekat je uspevao da probije odbranu i da se nametne u svesnom životu ove mlade žene, kad god se za to ukazivala prilika slična ovoj, da razgovara sa nekim pred kojim ne mora da krije svoja uzbuđenja, ili kada je nametala temu, zahvaljujući situaciji.

Poetski možemo da se izrazimo kao jedan pesnik: Srce ima svoju mudrost koju mudrost nema. Dosta je teško zamisliti jednu sredinu u kojoj

ne postoje vreme i prostor, ali smo u stanju da takvo stanje rekonstruišemo na osnovu onoga što iz istorijskog i dečjeg razvoja znamo. U pećinskim crtežima ljudi od pre 25.000 godina, kao i u crtežima deteta od 3—4 godine, nema velikog i malog, niti perspektive. U nesvesnoj instanci čoveka je malo ono što ne volimo ili nas ne privlači, a veliko je ono bez čega ne možemo i ono čega se plašimo. Beznačajno je malo, značajno je veliko. Udaljenost, pri tom ne igra nikakvu ulogu.

Takvo haotično stanje odgovara onom što se u psihoanalizi naziva okeanskim osećanjem, u kome je sve u nekoj vrsti zbrkanog klupka, bez spolja i unutra i bez čvrstih ograničenja, kao što to mnogi lekari, psiholozi i antropolozi pretpostavljaju da je slučaj sa novorođenim detetom. Iz tako potpuno nediferenciranog stanja prvo se pojavljuju obrisi, pa se onda polako počinju strukturirati i u prostoru.

Istorijski još hiljadama godina traje stanje u kome se ne razlikuje veliko od malog i blisko od dalekog, već jedino postoji kriterij značajnosti. Postoje čak i izvesni principi po kojima se takvi odnosi prema objektima ljubavi i njihovim zamenama počinju prostirati. To se susreće u ranoj ikonografiji prvih kultura, koje i same, sa izvesnim pokušajima prodora u dubinu, traju narednih nekoliko hiljada godina. Ti pokušaji prodora u dubinu tipični su za razdoblja u kojima su se javljali. Tako se, na primer, javljaju dva i tri plana u pompejskom slikarstvu, koji teku paralelno kao u stereoskopu.

U vizantijskom slikarstvu susrećemo nov pokušaj u obliku takozvane antiperspektive: ono što je bliže manje je od onog što je dalje. Karakteristično je da je, i pored tih pokušaja osvajanja prostora, ostala vrlo čvrsto zaustavljena, a i skamenjena, forma ikonografija, koja, kao sve u primarnom procesu, odbija da prihvati nova saznanja i pokušaje njihovog usvajanja u obliku rasporeda prema našim osećanjima. Bog, sveci i kraljevi, zamenici oca, koji svojom veličinom izražavaju ljubav koja se prema njemu oseća, na određenim ikonografskim celinama, koje nazivamo „Deisis”, „Glorija” i drugim, čuvaju i do današnjeg dana nelogičnost čovekovog poimanja prostora, kao i sredstvo za ispoljavanje emocije, slično kao kod mlade žene o kojoj smo govorili. Pokušaj prodora u prostor u takvim slučajevima ne samo da je napredak našeg doživljaja vremena i prostora, nego i novo dostignuće u mišljenju i prikazivanju, i doživljavan je od strane zajednice u kojoj se pojavljavao kao bogohulna sumnja i ljubav koju takvim Objektima ljubavi dugujemo, i pokušaj od

strane drugih umetnika da se stara ikonografija ogradi i ograniči od napredovanja koje ne mogu zaustaviti.

Da bismo shvatili ovaj razvoj moramo, međutim, da se vratimo još dalje unazad, u doba za koje raspoložemo podacima o lateralizaciji moždanih hemisfera, kada je nastalo desno i levo. Dok su kod životinja, bar kako po svemu izgleda, moždane hemisfere funkcionalno istovredne, dotle su kod čoveka funkcije govora, čitanja, pisanja i niza drugih, smeštene u levu hemisferu kod dešnjaka. U istoriji znake lateralizacije nalazimo više puta. Izgleda, kao u mnogim drugim stvarima, da je i preuzimanje funkcija leve hemisfere nastajalo više puta u istoriji, verovatno u trenucima kada je nastajala funkcija govora, kako je koja grupa zajednica ljudi ulazila u fazu usmenog i pismenog sporazumevanja. Prve znake da desna ruka preuzima vođstvo nad levom susrećemo kod neandertalskog čoveka 60.000 pre naše ere. Drugi put kod Helena, koji su preuzeli kritsko pismo, u njihovoj neodlučnosti da li da pišu sa leva na desno ili obrnuto. Tako je nastupio u istoriji poznati bostrofaidon, pisanje onako kako se volovima ore. Jedan red sa levog na desno, drugi sa desnog na levo.

Još i danas mnoga deca, kad počinju da pišu, nisu sigurna da li treba slova pisati s leva na desno ili obrnuto, a slično je i sa redovima, iako ređe. Kao što je pokazao Žan Pijaže, deca prelaznog perioda nisu sigurna ni da li tačno kopiraju nizove raznobojnih perli, pa se tako dešava da ne samo da pobrkaju redosled dve-tri uzastopne, nego i čitave redove, pa nisu u stanju, čak ni kad im se na to ukaže, da isprave pogrešno poređani niz. Pre izvesnog broja godina mi smo sa N. Volfom prikazali jedan slučaj deteta koje je već počelo da uči da piše, i koje je posle pretrpljenog oštećenja leve hemisfere počelo da piše ne s desna na levo, nego čak obrnuto, naglavce, što je delimično bilo poznato kod ratnih trauma leve hemisfere u odnosu na obrtanje pojedinih slova, ali ne i na obrtanje strukture celog projektovanog prostora.

Redosled razvoja shvatanja vremena u onto i filogenezi ukazuje na to da je u pitanju proces u kome izvesne psihičke snage podležu modifikacijama i tako stvaraju koncepte koji se u određenom razdoblju smatraju kao da deluju van nas, a ne samo da su subjektivni konstrukti, i stvaraju podlogu na kojoj se odvijaju naše svesne funkcije. Praktične i govorne funkcije, vezane, kao što znamo, za levu moždanu hemisferu, superponuju se na neki način na slikovnu funkciju desne hemisfere, koja, verovatno, tom svojom funkcijom predstavlja arhaičniji način

funkcionisanja mozga, iz kojeg se ona druga razvija, i tako se stvara mogućnost odvijanja misaonih procesa kakve danas poznajemo. Pouzdano je utvrđeno na lobanjama izvesnih fosila čoveka, da na tom stadijumu razvoja čovek, i pored toga što postoji niz dokaza o njegovoj materijalnoj i duhovnoj kulturi, nije mogao da artikuliše sve glasove, pošto nije imao delove ždrele i mozga, potrebne za govor.

Da pokušamo u razvoju čoveka i deteta da pronađemo početne snage koje su se razvile i omogućile današnje doživljaje i koncepte vremena, i spoljne i unutrašnje snage, koje su uslovile da oni prođu kroz sve one forme koje smo naveli, i dovedu do rezultata koji poznajemo.

Nesumnjivo je da su se koncepti čoveka razvili od pokreta, i to prvenstveno jezika i prstiju. U helenskoj mitologiji su prsti vezani za brojeve, a i danas, kad deca počnu da uče računicu, prvo počnu da broje na prste, pa to učitelji kasnije zabranjuju. Karakteristično je da, i pored te zabrane, deca često stavljaju ruke iza leđa i tamo i dalje prebrojavaju prste i tako koriste ne svoj vid, kao što čine kad broje prstima pred očima, nego duboku osetljivost što se vremenom počinje apstrahovati kao brojke. Sličan mehanizam odigrava se kad čovek, artikulacije svoga jezika i drugih mišića koji učestvuju u govoru, počne apstrahovati kao složaje zvučnika. I ovo je moguće i kao složaj zvukova i pokreta mišića i duboke osetljivosti pokreta.

Investicije nagonskih težnji u pokrete zvučnih složaja i njihove tragove u nervnom sistemu, omogućavaju ne samo ponavljanje nego i usavršavanje pokreta i njihovih uspomena koje postaju sposobne za sve tananija razlikovanja. Kada se pokreti i uspomene investiraju nagonskim težnjama, počinju podlegati psihičkom mehanizmu projekcije. One se vezuju za reči koje izgovaraju odrasli, ali i za igračke čija imena dete počinje da izgovara, ali ih još vrlo dugo doživljava kao otuđene.

Čovek preistorije projektovao je smisao ili glasove u svoje zamene objekata — životinje i biljke, koje su u bajkama produžile da govore do naših dana, — dok je u identifikacijama s tim objektima sve dalje usavršavao svoju sposobnost semantičkih komunikacija, usavršavao svoj jezik.

Projekcija u mesec izgleda da je tokom istorijskog razvoja čoveka odigrala značajnu ulogu. Mesec sa svojim menama izgleda da je prvo nebesko telo koje je privuklo projekciju čoveka. Čovek ga je svojim investicijama pretvorio u

živo biće, i mesec je postao bog. Njegov haotični reljef omogućavao je, kao svaki nestrukturirani materijal, bezbroj prepoznavanja i njihovog čitanja u obliku poruka koje se odnose, od onda do današnjeg dana, na potrebu meteorološkog predviđanja. Ona su čoveku oduvek izgledala kao značajni signali prirode ili božanstva, od kojih zavisi sreća i blagostanje zajednice. Mene meseca bile su mnogo predvidljivije nego godišnja doba, koja obuhvataju mnogo duža vremenska razdoblja, za koje je čovek tek trebalo da se osposobi da ih pregleda, za šta mu u to davno vreme najverovatnije još nije dostajala sposobnost da ih razjasni svojim vremenskim čulom koje je tek počelo da se razvija. I kod dece „Dva, ili triput da spavam” je početni inventar vremenskog shvatanja, pre apstraktne nedelje ili meseca. Dani méne mogu na prstima da se izbroje i tako prst polako može da postane apstraktan pojam-broj. Tako je napredovanje vremena prvo vezano za zajedničko kretanje zvezda, kao što smo izneli da je to slučaj u muslimanskoj mitologiji. Doživljaj kružnog napredovanja gotovo sigurno je počeo sa kretanjem meseca, pa je nastavljen otkrićem da i sunce ima izvesnu periodičnost, a onda su to pokušali da dovedu u sklad jedno s drugim toliki pastiri, zemljoradnici, zvezdočatci i žreci tokom istorije. Tako se vreme počelo sve više širiti i dospelo je do zastrašujućeg doživljaja beskrajne serije indijskih maha-juga, slične našem pojmu beskonačnosti.

Što se tiče doživljaja prostora, njegova biološka podloga je ono što, po P. Šilderu, nazivamo telesnom šemom. I ako je nesumnjivo da i životinje imaju čulo dodira, i da se čulni impulsi prenose do moždane kore, nije verovatno da i one imaju „moždani centar” koji integriše sve te impulse što dolaze sa periferije i obrazuje sliku o celokupnom telu. Obrazovanje takvog centra samo je prvi stupanj očovečenja. Dalji razvoj išao je preko nagonске investicije telesne šeme i stvaranja koncepta o sebi.

Taj proces išao je stupnjevito iz jedne faze odnosa prema objektu u drugu. Tako je prvo investirano usni i lični predeo i šake, zatim analni predeo i noge, i najzad predeo polnih organa u takozvanom falusnom periodu, kada počinje i razlikovanje među polovima. Time je pokriven ceo predeo telesne šeme, stvoren telesni Ja, ograničen kožom i čulima prema spolja. Da li je lateralizacija danas već i organski programirana nasleđem, ili nastaje u individualnom razvoju u zavisnosti od identifikacije sa uzorima, kao govor, to je još teško reći. No time je čovek, međutim, stekao dve neravnopravne strane, koje nisu samo materijalno desna i leva, nego i dobra i rdava, prava i kriva, tako da

smo i naša moralna merila na neki način vezali za dominantnu ruku. To je trajalo sve do trenutka kada bunt protiv robovanja pravoj strani nije doveo do svesti o opoziciji levom stranom, ali je već bilo kasno da se i dominantna hemisfera, ruka i pisanje ukinu na račun novih koncepcija, pošto je biološki razvoj već, verovatno, definitivno utisnuo strukture, koje su preformirane za govor, u organizam.

Tako se čovek u preistoriji našao (i danas se u detinjstvu nalazi), postepeno suprotstavljen jednom svetu, sa desnom i levom stranom, koji je mogao po prvi put zahvaljujući svesti da obuhvati u celosti. Čovek je postepeno naučio i da odlaže svoje potrebe, sa ciljem potpunijeg zadovoljenja na kraju. To odlaganje zadovoljenja potreba, zahvaljujući haluciniranim projekcijama u obliku zahteva nadzemaljskog bića, koje su naučile čoveka da ostavi i za sutra, počelo je da strukturira vreme, koje je tako sve više činilo izvesnim da odlaganja nisu i odricanja.

Halucinirano nadzemaljsko biće, ili bog, deluje kao čovek koji pripitomljava životinju, ili roditelj koji predstavlja uzor, koji pomaže svome detetu da sazreva iz stadijuma u stadijum razvoja, i da prevazilazi sva ona strahovanja koja se redom pojavljuju. Istovremeno, to biće-uzor svojim zabranama uči čoveka, odnosno dete, da odlaže zadovoljenje potreba i da ih ispunjava onako kako to zahtevaju običajni principi sredine u kojoj raste. U odnosu na doživljaj vremena, on postepeno strukturira odlaganje, i na taj način ga čini podnošljivim, garantujući njihovo zadovoljenje posle određenog roka koji može na prstima da se izračuna. Tokom vremena to odlaganje može da postaje sve duže, a da pri tom ne uzdrma pouzdanje pojedinaca da će se ipak ispuniti. Neki postaju sposobni da računaju sve dalje u svojoj nadi, drugi se slome, ali oni koji to mogu postaju sposobni da računaju vreme nezavisno od trenutka kada će se najzad ispuniti sva naša nadanja. I tako je nastao pojam vremena, koje se počelo doživljavati nezavisno od čoveka. To je put neutralizacije nagonskih težnji koje smo prvobitno investirali u pokretanje naših prstiju, koji su nam govorili još koliko noći da spavamo, pa onda koliko nedelja da čekamo promenu vremena, pa koliko još ima do nove setve ili žetve, i najzad još koliko do opšte sreće na onom ili ovom svetu.